

LOBNOR AĞZINDAKİ UYGUR VE KIRGIZ TÜRKÇESİNİN ÖZELLİKLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

**A comparative Analyses on the Linguistic Features of Uighur Turkish and Kirghiz Turkish in the
Lobnor Dialect**

Minara ALİYEVA ESEN*

Özet

Bu makalede, Lobnor ağızındaki Uygur Türkçesi ve Kırgız Türkçesi özellikler karşılaştırmalı olarak, sesbilgisi, şekilbilgisi ve anlambilgisi yönlerinden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Lobnor ağızı, Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi

Abstract

In this article the linguistic features of Uighur Turkish and Kirghiz Turkish in the dialect of Lobnor is being analysed from the point of comparative perspective. These features examined under three main titles: These are phonetic aspects, morphologic aspects and semantic aspects.

Keywords: Lobnor dialect, Uighur Turkish, Kirghiz Turkish

Geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk dünyası içinde Uygur Türkleri önemli bir yer tutmaktadır. Diğer Türk topluluklarından farklı olarak Uygur Türkleri, tarih içinde her zaman Çinlilerin ve Çin kültürünün baskısını üzerlerinde hissetmişlerdir. Bu baskı ortamında bile kendi öz kültüründen uzaklaşmayan Uygur Türkleri, gerek sözlü gerekse yazılı edebiyat alanında varlıklarını ortaya koymuş, kültürlerini ve dillerini her zaman korumuşlardır.

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Uygur Türkçesi de bazı ağızlara ayrılmıştır. “Uygur Türkçesinin ağızları “Merkezî Ağızlar”, “Güney ağızları” ve “Doğu Ağızları” olmak üzere üç gruba ayrılır. Ana hatlarıyla üç gruba ayrılan Uygur Türkçesinin ağızlarından Merkezi grubunu Kaşgar, İliy (Tarançı), Turfan, Hami, Aksu ağızları, Güney grubunu Hoten ağızı, Doğu grubunu ise Lobnor ağızı oluşturmaktadır. Aynı gruplarda tutulan Hoten grubu, Doğu Türkistan’ın güney batısındaki Hoten vilayetine bağlı bölgelerle Çerçen ve Çarkilik nahiyelerine ait bazı yerlerde ikamet eden yarım milyon kişinin ağızını ihtiva eder. Uygur Türkçesinin yanı sıra Kırgız Türkçesinin özelliklerini yansıtan Lobnor grubu ise Tarım nehrinin aşağı kısmından orta kısmına kadar olan bölgede Lobnor ahalisinin çoğunluğunu teşkil eden kişiler tarafından konuşulmaktadır.”¹

Lobnor ağızı, Kırgız Türkçesi ve Uygur Türkçesi ile pek çok benzerliği bünyesinde barındırdığı halde, ne yazık ki gerek ülkemizde gerekse yurt dışında bu konuda çok az çalışıldığı görülmektedir.²

* Öğr. Gör. Dr. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ Ridvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara 1997, s. 2.

² Bu literatürden bazıları şunlardır (Yayın tarihine göre): N. M. Ppjevalskiy, *Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahı na İstoki Jyoltoy Reki, İssledovaniye Severnoy Okrainı Tibeta i Put’ Çerez Lob-Nor po Basseynu Tarima*, SPb. 1888; N. F. Katanov, “Sredi Tyurkskih Plemyon”, *İzvestiya Geografiçeskogo Obşestva*, SPT., 1893, C.XXIX; S. E. Malov, *Sbornik v çest’ akademika S. F. Ol’denburga* İzdaniye AN SSSR, Leningrad; S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*, Frunze 1956; E. N. Necip, *Sovremenniy Uygurskiy Yazık*, Moskva 1960; N. A. Baskakov, *Tyurkskiye Yazıkı*, M. 1960; A. M. Şerbak, *Grammatičeskiy Oçerk Yazıkı Tyurkskih Tekstov X-XIII vv. İzüçeniye Vostoçnogo Türkestana*, M-L. 1961; Ü. Asanaliyev, *Lobnor Tilinin Grammatikalık Kıskaçı Oçerki*, Frunze 1964; *Vostoçniye zapiski*, İzdaniye Leningradskogo İnstituta jivih vostoçnih yazıkov, C. 1, Leningrad; M. Osmanov, “Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Lopnur Diyalekti”, *Türki Tillar Tetkiçati*, (Red. Zait Rehim) *Millletler Nesriyati* 2, Pekin 1983; M. Osmanov, *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language*, Pekin 1999.

Biz, Lobnor ağızı üzerinde S. E. Malov³ ve M. Osmanov⁴un kaleme aldığı eserlerde yer alan metinlerin incelemesini yaptık ve Lobnor ağızının hem Kırgız Türkçesinin hem de Uygur Türkçesinin özelliklerini taşıdığını gördük. Bu yazımızda, çalışmanın sonucunda elde ettiğimiz benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız. Burada bu benzerlik ve farklılıklar, ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilgisi ile kelime hazinesi yönüyle ele alınmaktadır.

A. Ses bilgisi açısından durum şöyledir:

1. Lobnor ağızında dokuz ünlü kullanılmaktadır: *a e é i i u ü o ö*. Uygur ve Kırgız Türkçesi ile hemen hemen aynıdır. Ünlüler açısından ayırt edici özellik, Uygur Türkçesinde kullanılmayan, fakat Kırgız Türkçesinde kullanılan *ı* sesinin; Kırgız Türkçesinde kullanılmayan, fakat Uygur Türkçesinde kullanılan *kapalı é* sesinin var oluşudur.

2. Kırgız yazı dilinde çeşitli ses olaylarının neticesinde pek çok uzun ünlü ortaya çıkmıştır. Bu uzun ünlüler *aa, ee, oo, öö, uu, üü*'dür. Lobnor ağızında da hece kaynaşması ve *r, h, y, g* ünsüzlerinin düşmesiyle ortaya çıkmış uzun ünlüler vardır. Bunlar, Kırgızcadada olduğu gibi hem *aa, ee, oo, öö, uu, üü* hem de ayrıca *éé, ii*'dir. Ancak, Lobnor Türkçesinde görülen bu özellik, Kırgız Türkçesinin bir özelliğidir diyemeyiz. Çünkü, her ne kadar Uygur yazı dilinde uzun ünlüler gösterilmezse de Uygur Türkçesinin telaffuzunda bu tür ünlüler hissedilir.⁵

3. Lobnor ağızında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, kelime başı ünlü türemesi de görülür. Mesela: *iras* (<Far. rast) "gerçek, doğru", *irisk* (<Ar. rızk) "rızk", *orus* "Rus" vb. Uygur Türkçesinde ünlü türemesi olayı, sadece iki ünsüz arasında ya da ilki "s" ve "ş" ünsüzü olmak üzere çift ünsüzle başlayan bazı dillerden alınmış kelimelerin başında görülür.

4. Bu ağızda ünlülerin *o* veya *ö*'ye değişmesi özelliği de görülür. Kırgız Türkçesinde dudak uyumu, yuvarlak ünlülü kök hecesini takip eden ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır. Bu tür değişme, Lobnor ağızında bazı kelimelerde görülür, mesela: *koşok* "koşuk, şiir, şarkı", *çolok* "çirkin insan" vb., bazı kelimelerde ise görülmez, mesela: *yorğa* "rahvan" (Kırg. Tk. *corgo*), *yolvaz* "kaplan" (Kırg. Tk. *colbors*), *monçak* "boncuk" (Kırg. Tk. monçok) vb. Fakat, Lobnor ağızında bu dudak çekerliği, Kırgız Türkçesine nazaran, daha da ileri seviyede diyebiliriz. Mesela, Kırgız Türkçesindeki *mergen* "nişancı" kelimesi, Lobnor ağızında *mögön*, Uygur Türkçesinde *mergen*; Kırgız Türkçesindeki *küyük* "yanma, aşk, ateş; yara" kelimesi, Lobnor ağızında *köyök*, Uygur Türkçesinde *köyük* vb. Ayrıca Lobnor ağızında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, yuvarlak ünlülü kök hecesinden sonra gelen eklerde de yuvarlaklaşma görülür. Meselâ; *toqtomoğon* "durmayan", *konokko* "konaklığa" vb. Hatta bazı kelimelere bakıldığında daha da ileri gidildiği söylenebilir. Mesela, *ol-* fiilinin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs için çekimini hem *boldo* hem *boldu* hem *boldı* "oldu" şeklinde görebiliriz. Ancak, aynı özelliği tüm kelimelerde görmek mümkün değildir.

5. Lobnor ağızındaki ünsüz türemesi olayı bir diğer özelliktir. Bu türeme daha çok ön seste yabancı dillerden gelen kelimelerde görülür. Bu ağızda ünlü ile başlayan kelimelerin başına *h* ünsüzünün eklenmesi, yaygın bir hadisedir. Mesela: Arapçadan gelen *ömür* kelimesi Lobnor ağızında hem *omur* hem de *homur* "ömür, hayat" (Uygur ve Kırgız Türkçesinde *ömür*), Arapçadan gelen *ahmak* kelimesi ise Lobnor ağızında hem *ahmak* hem de *haçmak* "ahmak, aptal" (Uygur Türkçesinde *ahmak*, Kırgız Türkçesinde *akmak*) vb.

6. Lobnor ağızının dış ünsüzlerinde benzeşme yoluyla değişmeler epey gelişmiştir. Kırgız Türkçesinde ünsüz benzeşmesi, Lobnor ağızında olduğu kadar değilse de yine de görülür. Lobnor ağızındaki bu benzeşmelerden *l>t* veya *l>d* değişmesi Kırgız Türkçesi ile ortaktır. Mesela: *başla-* "başlamak" fiili, Lobnor ağızında ve Kırgız Türkçesinde *başta-*, Uygur Türkçesinde *başla-*; *Lopluk*

³ S. E. Malov, *Lobnorskiy Yazık*, Frunze 1956.

⁴ M. Osmanov, *Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language*, Pekin 1999.

⁵ Bkz. Emine Gappar, "Çağdaş Uygur Türkçesinin Telaffuz Kuralları (Taslak)", (Akt. Minara Aliyeva), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 10, Ankara 2000, s. 487-516.

“Loblu, Lob’da yaşayan kimse” kelimesi, Lobnor ağzında *Loptuk*; *tilla*- “küfür etmek” kelimesi, Lobnor ağzında *tilda*-, Uygur Türkçesinde *tilla*- vb.

B. Şekil bilgisi açısından ise durum şöyledir:

1. Lobnor ağzında, Kırgız ve Uygur Türkçelerinde yapım eklerinin çeşitliliği konusunda büyük bir farklılık görülmektedir. Ancak, bu eklerdeki farklılık, eklerin fonetik açısından olan çeşitliliğidir. Uygur Türkçesine nazaran, Lobnor ağzında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, dudak uyumu gereği ek çeşitliliği daha da zengindir. Bu çeşitlilik bazı yapım bazı çekim eklerinde görülür. Mesela: Uygur Türkçesindeki yapım eklerinden $+L^2-$, $+L^2n-$, $+A^2-$, $-mA^2$, $-A^2k$; çekim eklerinden $+D^2A^2$, $-sA^2$, Lobnor ağzında $+L^6A^4-$, $+L^2A^4n-$, $+A^4-$, $-mA^4$, $-A^4k$; $+D^6A^4$, $-sA^4$, Kırgız Türkçesinde ise $+L^6A^4-$, $+L^6A^2n-$, $+A^4-$, $-mA^4$, $-A^4k$, $+D^4A^4$, $-sA^2$ vb. şekildedir.⁶

2. Lobnor ağzının bir diğer özelliği, Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklı olarak ilgi hali ekinin yükleme hali eki gibi kullanılmasıdır. Lobnor ağzında ilgi hali eki hem $+nI^4\tilde{n}$, $+I\tilde{n}$, $+I^2$ ⁷, hem de yükleme eki gibi değişik varyantları ile $+N^1OI^4$ ’dir.⁸ Mesela: *kıdukkı* (içi) “kuyunun (içi), *orus+su* (törösü) “Rus’un (beyi)”, *Uluğ köl+lü* (içi) “Ulu Göl’ün (içi)”; *toñuz+zı* (kuyugunu) “domuzun (kuyruğunu)” vb. Uygur Türkçesinde bu ek $+ni\tilde{n}$, Kırgız Türkçesinde ise $+N^3I^4n$ ’dir.

3. Bir diğer karakteristik özellik çıkma hali eklerinde görülür. Uygur Türkçesinde ve Lobnor ağzında çıkma hali ekleri dar ünlüdür. Lobnorcada $+D^6I^4n$.⁹ Uygur Türkçesinde sadece $+Din$ şekilleri vardır. Kırgız Türkçesinde ise bu ekler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi geniş ünlüdür: $+D^3A^4n$.

4. Lobnor ağzında fiil çekiminde görülen farklılık, bildirme kiplerinin farklı zamanlar için kullanılmasıdır. Lobnor ağzında hem şimdiki zaman, hem gelecek zaman hem de geniş zaman için kullanılan $-A$ ekinin Uygur Türkçesinde gelecek zaman için, Kırgız Türkçesinde ise şimdiki zaman ve geniş zaman için kullanıldığı görülür. Ayrıca, Lobnor ağzında ve Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan $-G^4A^2n$ eki, Kırgız Türkçesi için söz konusu değildir.

5. Üç lehçe arasında kip eklerinin arasındaki diğer farklılık, isim çekim eklerinde olduğu gibi, eklerin çeşitliliğidir. Lobnor ağzında, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, düz ünlü kip eklerinin geniş yuvarlak ünlü şekli ile kullanılması yaygındır. Bu ek çeşitliliği, şimdiki, gelecek ve geniş zamanda, emir-istek çekiminin teklik ve çokluk birinci şahıslarda ve şart kipinde görülür. Hatta daha da ileri giderek Lobnor ağzı, görülen geçmiş zaman eklerini de düz dar ünlü eklerinin dışında (Kırgız Türkçesinde bu tür ekler kullanılmaz) $-do/-dö$, $-to/-tö$ şeklinde de kullanır.

C. Anlam bilgisi ve kelime hazinesi açısından durum şöyledir:

1. İncelediğimiz metinlerde tespit ettiğimiz kelimeler, Lobnor ağzının kelime hazinesinin zengin olduğunu gösteren unsurlardır. Bu kelimelerin pek çoğunun etimolojik denemeleri yapıldığında, Eski Türkçe ile ilişkileri kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Uygur ve Kırgız Türkçelerine nazaran Lobnor ağzında Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler son derece fazladır. Ayrıca, Çince kelimelere ve az da olsa Rusça kelimelere rastlamak mümkündür.

2. Lobnor ağzında bulunan bazı kelimelerin, Uygur Türkçesinde değil, Kırgız Türkçesinde kullanıldığı, bazı kelimelerin ise Kırgız Türkçesinde değil, Uygur Türkçesinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak, metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılması yapılırken, Lobnor ağzındaki kelimelerin daha çok Uygur Türkçesi için ortak olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde olmayıp sadece Lobnor ağzında görülen kelimelere de rastlamak mümkündür.

Sonuç olarak, dil bilgisi özellikleri bakımından Lobnor ağzı, Uygur ve Kırgız Türkçeleri esas olarak bir birlik oluşturur, ancak birtakım farklılıklara sahiptirler. Lobnor ağzının ses bilgisi yönünden

⁶ Lobnor ağzı ve Kırgız Türkçesi için L = l, d, t; Lobnor ağzı için D = d, t, z; Kırgız Türkçesi için D = d, t’dir

⁷ Bu ekler daha çok zamirlerden sonra kullanılır.

⁸ Lobnor ağzı için N = n, ñ, z, l, k, ç, t, p, s, m; Kırgız Türkçesi için N = n, d, t’dir.

⁹ Lobnor ağzı için D = d, t, z; Kırgız Türkçesi için D = d, t, n’dir.

bazı özellikleri Uygur Türkçesi ile, bazı özellikleri ise Kırgız Türkçesi ile ortaktır. Fakat ses bilgisi bakımından Kırgız Türkçesinin en belirgin özelliği olan yuvarlaklaşma olayı, Lobnor ağzında görülse de, bugün bütün kelimeler için geçerli olduğu söylenemez. Şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından Lobnor ağzı, daha çok Uygur Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Böyle olmasına rağmen, Lobnor ağzının kendine has özelliklerinin mevcut olduğunu da söyleyebiliriz. Mesela, ilgi ve yükleme hali eklerinin *-ni* ekiyle gösterilmesi, yuvarlaklaşmanın ve ünsüzlerdeki benzeşmenin güçlü oluşu, gelecek zaman çekimi için *-eni* ekinin kullanılışı vb.